

**İNGİLİZ KONSOLOS RAPORLARI IŞIĞINDA
XIX. YÜZYIL ORTALARINDA
DRAMA SANCAĞI'NDA TÜTÜN YETİŞTİRİCİLİĞİ
VE TİCARETİ**

*İsmail ARSLAN**

ÖZET

Bu çalışmada tütünün tarihi ve Osmanlı İmparatorluğu'na gelişi hakkında kısa bir değerlendirme yapılarak İngiliz konsolos raporları ışığında; XIX. yüzyıl ortalarında Drama Sancağı'nda tütün yetiştiriciliği, ziraati, hasat ve bakımının ne şekilde yapıldığı, yetiştirilen tütün sınıfları ve bir ihraç ürünü olarak tütünün bölgedeki önemi ele alınmıştır. Ayrıca Drama Sancağı'nın dışa açılan kapısı konumundaki Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün miktarı, tütün ticareti açısından bu limanın önemi ve bu ticaretin Kavala hinterlandına nasıl bir etki yaptığı konuları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tütün, Ticaret, Üretim, Drama, Kavala, Balkanlar.

**ACCORDING TO THE BRITISH CONSULATE REPORTS
TOBACCO CULTIVATION AND TRADE
IN THE SANJAK OF DRAMA DURING THE MID
19TH CENTURY**

ABSTRACT

In this study, first of all the history of tobacco and its introduction to the Ottoman Empire is going to be touched upon briefly. Then the cultivation of tobacco and types of tobacco grown in the Sanjak of Drama during the mid 19th century and its importance as an export crop in and around the region have been analyzed according to the British consulate reports. The amount of the tobacco

* Arş. Gör., Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilimdalı, iarslan2000@gmail.com, iarslan1453@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

exported from Kavalla Port, which was Drama's door to outside world, the significance of this port for the tobacco trade and its effects on the hinterland of Kavalla have also been studied.

Key Words: Tobacco, Trade, Cultivation, Drama, Kavalla, Balkans.

Giriş

Araştırmacıların verdiği bilgiler ışığında, tütün yetiştiriciliğinin geçmişi sekiz bin yıl önceye kadar götürülebilir. XV. yüzyıl sonuna kadar sadece Amerika kıtasında yerliler tarafından bilinen ve üretimi yapılan tütünle Avrupa'nın tanışması, 1492'de Cristof Colomb'un Amerika'yı keşfinden sonraki yıllarda olmuştur.¹ Osmanlıların tütünle tanışmaları ise yaklaşık dört yüz yıl öncesine dayanmaktadır. Bu konuda değişik kaynaklarda, farklı tarihlerden söz edilmektedir.² Tütünün Osmanlı İmparatorluğu'na girişinin resmi kayıtlı tarihi 1612'dir. Bu tarihte Hollanda ile yapılan bir ticaret anlaşmasıyla Osmanlı tütün ile tanışmıştır.³ Bununla birlikte tütün hakkında ilk geniş bilgi, Peçevi İbrahim Efendi'nin 1520-1640 yılları arasındaki olaylardan bahseden "Peçevi Tarihi" adlı eserinde verilmektedir. Peçevi, eserinde tütünü 1600 yılı başlarında "İngiliz keferesi"nin getirdiğini, rutubetten ileri gelen bazı hastalıkları tedavi eder diye sattıklarını, keyif ehli olanlardan bazılarının keyif vasıtası olarak buna alıştığını, sonraları keyif ehli olmayanların, hatta ilim ve devlet adamlarından ileri gelenlerin dahi tütüne müptela olduğunu belirtmektedir. Buradan anlaşıldığına göre gelişinden kısa bir süre sonra tütün kullanımı Osmanlı toplumu içerisinde hızla yayılmıştır.⁴ Bu yönüyle Avrupa'da halk tabakaları arasında yaygınlaşmasından yaklaşık elli yıl sonra Osmanlı'da kullanılmaya başlanan tütünün

¹ Tütünün Amerika'da keşfi ve Avrupa'ya yayılması konusunda daha geniş bilgi için bkz.: Detlef Bluhm, Columbus'tan Davidoff'a Tütün ve Kültür, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 31-47. Ayrıca Avrupa'da tütün kültürü hakkında bkz.: Wolfgang Schivelbusch, Keyif Verici Maddelerin Tarihi Cennet, Tat ve Mantık, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 95-141.

² Bu konuda bkz.; Fehmi Yılmaz, "Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde", (Ed. Emine Gürsoy Naskali), Tütün Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 3-16.

³ Fatma Doğruel-A. Suut Doğruel, Osmanlı'dan Günümüze Tekel, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 25.

⁴ Fehmi Yılmaz, "Tütünün Macerası II", Tombak, S. 34, (Ekim 2000), s. 25.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

tohumunun kimler tarafından getirildiği, nerelerde yetiştirildiği ve ilk önce nerelerde çubukla içilmeye başlandığı konuları ise tam olarak bilinmemektedir.

Literatürde, tütün tarımının Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa Balkanlar'da, Yenice ve İskeçe yöresinde başladığı görüşü hâkimdir.⁵ Salih Zeki'nin "Türkiye'de Tütün" adlı eserinde ilk tütün ekiminin Rumeli'de Kırçali ve Yenice bölgelerinde yapıldığının belirtilmesi de bu bilgiyi teyit etmektedir.⁶

Tütün tarımının yanında bu ürünün ticaretinin de ne şekilde yapıldığı hususu, konunun üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu konuyla ilgili en önemli bilgileri tütün ticaretinde önemli bir yeri olan Osmanlı liman kentlerinde görevli konsolosların tutmuş oldukları raporlarda bulmak mümkündür. Osmanlı Devleti yabancı tüccarlara kendi topraklarında ticaret yapma imkânı tanıyan ahitnameler vermiş; bu tüccarların mensup oldukları devletlerin konsolosluklar açmaları ve vatandaşlarının işlerini yürütme hakkı tanımıştır. Böylece imparatorluğun belli başlı merkezlerinde konsolosluklar kurulmuştur. Konsolosların görevlerinden biri de, kendi bölgelerindeki her türlü haberi, özellikle de iktisadi durumu muntazaman hariciyelerine aktarmaktır.⁷

Bu çalışmada, 1858 - 1860 tarihleri arasında Kavala'daki İngiliz konsolos yardımcısı Maling'in bölgedeki tütün yetiştiriciliği ve ticareti üzerine Londra'ya gönderdiği bir dizi raporlar ışığında; XIX. yüzyıl ortalarında Drama Sancağı'nda tütün yetiştiriciliği, hasat ve bakımının ne şekilde yapıldığı ve bir ihraç ürünü olarak tütünün bölgedeki önemi ele alınmıştır. Bundan başka sancağın dışa açılan kapısı konumundaki Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün miktarı, tütün ticareti açısından bu limanın önemi ve bu ticaretin Kavala hinterlandını nasıl etkilediği konuları tartışılmıştır. Ayrıca Mayıs 2007 tarihinde bölgede yaptığımız saha araştırması çerçevesinde konuyla ilgili gözlemlere de yer verilmiştir.

Drama Sancağı'nın İdari ve Coğrafi Yapısı

Drama Sancağı'nda tütün yetiştiriciliği konusuna geçmeden önce çalışma sahamız olan bölgenin XIX. Yüzyıldaki idari ve coğrafi durumu hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz. Sancağın merkezi

⁵ Metin Ünal, "Tütünün Dört Yüz Yılı", (Ed. Emine Gürsoy Naskali), Tütün Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 17.

⁶ Bkz.: Salih Zeki, Türkiye'de Tütün, İstanbul 1928, s. 15.

⁷ Osmanlı iktisat tarihi bakımından konsolos raporlarının ehemmiyet ve kıymeti hakkında bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11'den ayrı basım, İstanbul 1983, s. 151-166.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

olan Drama kazası, Osmanlı klasik döneminde Rumeli Beylerbeyliği'nin Paşa Sancağı'na, daha sonra ise Selanik Sancağı'na bağlı bulunmaktadır. Kaza, son derece verimli Drama Ovası'nı içine aldığı gibi sınırları Kavala'ya kadar uzanarak Ege denizine ulaşmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında 1864'te Selanik Eyaleti kurulunca Drama idari yapılanmada Selanik'e bağlı bir sancak haline getirildi. Sancak, 1876'da Drama merkez kazasına bağlı Pravišta ve Çeç nahiyeleri ile Kavala kazasının Sarışaban nahiyesi dışında, Darıdere ve Yenice-i Karasu kazalarından oluşmaktadır.⁸

Drama Sancağı Balkanlar'ın daha iç kesimlerinden Rodop sıradağlarıyla ayrılmaktadır. Rodop Dağı'nın dikey bir kolu olan Symbolum Dağı Kavala Denizi'ne bitişiktir ve bölgeyi iki eşit olmayan parçaya ayırmaktadır. Daha küçük olan batı tarafları Filibe Ovası ile son derece verimli Drama Ovası'nı ve Pierri Vadisi'ndeki Pravišta Gölü'nü içine alarak 1036 km² (400 mil²)'lik bir alanı oluşturur. Drama Ovası derin bir bölge olup; 1,036km² (400 mil²)⁹ bir alanı kapsar. Kuzeybatı bölümü hariç etrafını yüksek dağlar çevirmiştir. Bu kuzey batı bölümünden de Serez'e doğru daha düşük seviyedeki topraklara açılır. Ovanın 40,225km (25 mil)¹⁰ uzunluğundaki uzun dar bir geçit şeklindeki güneybatı köşesinde Pravišta Vadisi ve Urfani Körfezi vardır. Sancağın güney doğu kesiminde uzanan Yenice Ovası ise; 3,108km² (1200 mil²) genişliğinde olup; deniz kenarındaki işlenmemiş topraklarla da sınır oluşturur. Kavala bölgesinde tepelikler birbirine çok yakın ve çakıllı olan toprak, element yönünden çok zengindir.¹¹ Sancağın kıyı kesimini oluşturan Kavala bölgesinde bahar ve yaz aylarında yoğun bir rüzgar hakimdir. Bu rüzgâr kıyı şeridinin değişik kısımlarında farklılıklar gösterir. Rüzgâr bu bölgede bazen güneydoğudan batıya doğru kıyı boyunca devam ederken, bazen de özellikle geceleri bölge kuzeyden batıya doğru soğuk rüzgârlara maruz kalır.¹²

Geneli itibariyle yumuşak bir iklime sahip olan Selanik Vilayeti'nin Drama ile Nevrokop kazaları arasında Boz Dağlar ve Pravišta civarında ise yükseltisi 1500 metreye yakın Pınar Dağı bulunmaktadır.¹³ Sancak dâhilindeki en önemli nehir ise Mesta yani Karasu olup, Razlık'daki "İzum" denilen yerden kaynağını alarak Yenice karasu Ovası'ndan ve Drama'nın Çeç nahiyesinden geçerek Edirne vilayeti hududu üzerinde Taşöz Adası karşısında denize

⁸ Bkz.: Feridun Emecen, "Drama", DİA, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 525-528.

⁹ 1 mil²=2,59 km² olarak hesaplanmıştır.

¹⁰ 1 mil=1,609 km olarak hesaplanmıştır.

¹¹ FO 78/1683; FO 295/2.

¹² FO 295/2.

¹³ Selanik Salnamesi, Selanik: 1324, s. 89.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

dökülür.¹⁴ Topoğrafik olarak sancağa şöyle bir göz atarsak; bölgedeki yerleşik halk tarafından “Karasu” ismiyle anılan Mesta-Karasu nehri, Doğu Makedonya ile Batı Trakya arasındaki sınırı çizmektedir. Bu nehir, eski ve yeni coğrafyacılar tarafından kabul görmüş doğal bir sınır olarak iki bölgeyi birbirinden ayırarak sancağın doğudaki sınırını belirlemektedir.¹⁵

Coğrafi özellikleri yukarıda genel olarak verilen Drama Sancağı'nın iklim ve toprak yapısı bakımından özellikle tütün yetiştiriciliği için elverişli bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü tütün yetiştiriciliğinde kalite çok önemlidir. Tütünün kalitesi üzerinde iklimin önemli bir rolü vardır. Bu sebeple tütünün belirli iklim ve toprak şartları altında yetiştirilmesi gerekir. Kumlu-tınlı, humuslu ve su tutmayan topraklarda iyi yetişir.

Tütün Ziraati

Tütün, Solanaceae (patlıcangiller) familyasından “Nicotiana” cinsinden yaprakları sigara yapımında kullanılan bir yıllık otsu bitki türüdür. Haziran-Ağustos ayları arasında pembemsi renkli çiçekler açan, 0,75-1,5 m boylarında, bir yıllık kültür bitkisidir. Gövdeleri dik, silindir şeklinde, tüylü ve yapışkanlıdır. Yapraklar sapsız veya kısa saplı, büyük oval, tüylü ve yapışkan, özel kokulu ve acı lezzetlidir. Çiçekler tepede salkım durumunda bulunurlar. Tüp şeklinde, pembemsi-kırmızı renkli, tüylü ve beş sivri dişli çiçeklere sahiptir. Meyveleri uzunca ve oval şekilli küçük tohumludur.

Tütün ekimi için toprak sonbaharda işlenir. İlkbaharda tarla dikime hazırlanır. Tohum ekilmeden önce suda ıslatılır ve ilkbaharda erkenden yastıklara ekilir. Tütün yastıklarının güneşli bir yerde kurulması lazımdır. Fide yastıklarında ot savaşı, sulama ve gübreleme iyi bir şekilde yapıldıktan sonra fideler 6-8 cm olduğu zaman tarlalarda açılan yerlere dikilir. Dikim genellikle donlar geçtikten sonra mayıs ayında yapılır. Ayrıca iyi ve kaliteli tütün elde etmek için çiçeklenmenin başlangıcında bitki üzerinde 10-15 yaprak kalacak şekilde üst kısmından kesilir. Bu işleme uç alma denir. Tütün ortalama 90-120 günde yetişen bir bitkidir.

Tütün, temmuz başından itibaren hasat edilmeye başlanır. Tütünün alt yaprakları Temmuz'un sonuna doğru “tatlı yeşil” görüntülerini kaybederek sarımtırak bir renk alır. Dokunulduğu zaman hafif kaba gevrek bir hale gelir ve dışarıya yapışkan, yağlı ve ıslak bir madde sızdırır. Bu durum tütünün toplanma zamanının geldiğine işaret eder. Toplamaya tütünün en alttaki yapraklarından başlanır.

¹⁴ Selanik Salnamesi, Selanik: 1324, s. 93.

¹⁵ FO 294/7.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Bunlar çiftçilerce tek tek elle toplanır. Tütünü toplamak için en iyi zaman dilimi çiğ tanelerinin buharlaştığı sabahın erken vakitleridir.¹⁶

Bu ilk toplanan alt yaprakların çok az değeri vardır veya hiç değeri yoktur. Daha erken koparılmaları doğru bir yaklaşımdır. Tütünün aşağıda kalan bu alt yapraklarına “dip” denir. Tütün yetiştiricilerinin bazıları bu alt yaprakları tütün balyalarının dışını sarmak için saklarlar. On gün sonra yine en aşağıdaki yapraklar alınır. On ila yirmi günlük zaman aralığında ise, takip eden yapraklar toplanır. Bu durum en üst yapraklara ulaşıncaya kadar devam eder. Tütünün sapları tarlada bırakılır. En iyilerinden birkaçı tohumluk olarak ayrıldıktan sonra geri kalanlar çiftçi tarafından sabanla sürülerek toprağa karıştırılır.¹⁷

Tütünün toplanması işi eylül ayının sonlarına doğru biter. Bundan sonra yapraklar toplanır toplanmaz sepetlerle kapalı mekânlara götürülür ve kurutulur. Kurutma işlemi güneşte, ambarda, bacada kurutma olmak üzere birkaç şekilde yapılır. Bu mekânlar genellikle üç tarafı kapalı ve bir tarafı açık olan yerlerdir. Tütün 2-3 günlük bir zaman diliminde yaprakları birazcık solana kadar buralarda bekletildikten sonra, eş ve çocuklarıyla birlikte çiftçiler tarafından uzun iğnelerle sap tarafları yukarı gelecek şekilde iplere dizilir.¹⁸

Tütünün dipleri haricinde yukarıya doğru giden değişik yaprak demetleri “orta, ana, küçük ana, ufak altı” diye isimlendirilir. “Ana” en irisi, “küçük ana” ondan sonra gelen sapın altındaki yaprakların en irileridir. Yükseldikçe de yaprakların boyutu küçülür.¹⁹

Dizilmiş tütün demetlerine “kargı” denilir. Bu kargıların boyu 3–4,5 m. (10–15 ayak)²⁰ uzunluğunda olup her bir kargı bağlanır ve kurutulmak üzere aynı uzunluktaki direklere asılır. Yapraklar nem olduğu sürece güneş altında kurumada bırakılırlar.²¹ Daha sonra balya yapılacak yapraklar yağmur zamanlarında, çok çiyli günlerin geceleri yağmurdan ve nemden korumak için üç tarafı kapalı olan barakalara alınır ve kış boyunca çatının altında asılı halde bırakılırlar.²²

Asılı duran yapraklar arasında hava dolaşımının sağlanması ve güneşin etkisi bakım işinin ilk aşamasını oluşturur. Tütünlerin kurutulması için yapay yavaş bir sıcaklığa ihtiyaç vardır. Barakada

¹⁶ FO 78/1683.

¹⁷ FO 78/1683.

¹⁸ FO 78/1683.

¹⁹ FO 78/1683.

²⁰ 1 ayak=0,304 metre olarak hesaplanmıştır.

²¹ FO 78/1683.

²² FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

asılı bulunan yapraklar bütün kış boyunca kururlar, aşırı gevrek hale gelirler ve eğer dokunulursa toza dönüşürler. Bir sonraki adım tütünü pazara ya da limana götürmek için hazırlamaktır. Kışın kuru ve donmuş havasının son bularak baharın gelmesiyle birlikte yapraklar kargıdan çıkarılır ve 10–15 yapraktan oluşan küçük demetler haline getirilir.²³

Kurutulurken “başı bağlı” tütün tipi saplarıyla beraber uzanır. Sapı olmayan “basma”lar ise birbirinin üzerine uzanmışlardır. Düzgün tahtadan yapılmamış barakalarda duran tütünlerin yaprakları, yere temas etmesinden dolayı kötü bir koku verir. Gevşek tahtalar geçici olarak yere yatırılır ve onların üzerine “manoks”lardan sapları dışa bakacak şekilde dizilir, uçları birbirine bakacak ve sapları dışa gelecek şekilde iki sıra halinde dizilirler. Bunların katları öylece, bir baskı altında duruyormuşçasına birbirini takip edecek şekilde yatırılmışlardır. Daha sonra işçiler, bunları güçleri yettiğince bastırarak 76–91 cm. (2,5–3 ayak) uzunluğunda, 60 cm. (2 ayak) yüksekliğinde ve 45 cm. (1,5 ayak) kalınlığında balyalar haline getirirler. Bir sonraki işlem ise; kıldan yapılmış bezlere sarılarak veya hasıra sıkıca bağlanarak paketlemektir. Bu balyalar taşımayı güçleştirecek kadar ağırdır. Drama tütünü tam olarak bu şekilde paketlenir. Yenice’ninkiler ise; biraz daha büyük paketler halinde yapılır ve balyalar aşağısından ve yukarısından iplerle bağlanarak tahtalarla güvenli hale getirilirler.²⁴

Drama Sancağı’nda Tütün Yetiştiriciliği

Drama Sancağı’nda tütün yetiştiriciliği çok büyük öneme sahip bir tarımsal faaliyettir. Özellikle XIX. yüzyıl ortalarından itibaren bölgenin en önemli ihracat maddesi tütündür. Drama Kazası’nda tütün yetiştiriciliğine bağlı olarak bazı iş kollarının geliştiği görülmektedir. Bu iş kolları arasında; toplanan tütünleri koymak için kıldan çuval dokumacılığı, balyalayabilmek için de urgan örücülüğü ve imali sayılabilir.²⁵

Bölgede 19. yüzyıl ortalarında en çok tütün yetiştirilen yerler; Sarışaban, Drama, Kavala, Pravişta yöreleridir. Bunlar içinde ise özellikle Drama tütünü kıymet ve kalite açısından diğerlerinden üstündür. Özellikle “Nusretli mahallâtı” adı verilen köylerde yetiştirilen tütün kıymet yönünden İskeçe’de yetiştirilen mahsule eşittir.²⁶ Drama, hem ova hem de tepelik bölgenin her ikisini de içine alır. Toprak oldukça bereketlidir. Drama’nın ova bölgesinde 2,041 ton

²³ FO 78/1683.

²⁴ FO 78/1683.

²⁵ Selanik Vilayeti Salnamesi, Selanik 1324, s. 104, s. 455.

²⁶ Selanik Vilayeti Salnamesi, Selanik 1324, s. 104, s. 455.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

– 2,268 ton (4,500,000 libre ile 5,000,000 libre)²⁷ arasında tütün üretimi yapılabilmektedir.²⁸

Bölgede yetiştirilen tütünün büyük bir kısmı Kavala Limanı üzerinden dışarıya sevk olunmaktadır. Kâmûsu'l-A'lâm'da Kavala hakkında; “Kavala civarlarının tütünü meşhur olmakla kasabanın en birinci sanatı tütün istihzarı olup; senede beş altı ay, dört beş bin amele bu işle iştigal ederler.” denilmektedir.²⁹

Çalışmamızın esasını oluşturan, Kavala'daki İngiliz Konsolos yardımcısı Maling'in bölgedeki tütün yetiştiriciliği ve ticareti üzerine Londra'ya gönderdiği Mart 1860 tarihli raporunda belirttiğine göre tütün, Kavala Konsolos yardımcısının görev alanı olan Kavala hinterlandının ve özellikle de Drama'nın endüstri ve üretiminin temel ürünü konumundadır.³⁰ Uzun süreden beri ekilmekte olan tütünün bölgenin tamamına yayılmasının tarihi ise, raporun yazıldığı tarih olan 1860 tan en fazla yirmi yıl öncesine kadar gidebilmektedir. Drama'daki tütünün ekilebildiği bütün alanlar aşağı yukarı 215 bin dönümü (500 bin acre)³¹ bulmaktadır. Bunun yaklaşık 15 bin dönümlük (35 bin acre) kısmı şahsi tütün yetiştiriciliğine ayrılmış olan mülk arazisidir.³²

Kavala bölgesinin o sıralarda 250 bini bulan nüfusu içinde geçimini tütün ticareti ve yetiştiriciliğinden sağlamayan aile neredeyse yok gibidir. Nüfus çoğunluğu Türklere oluşan Drama bölgesinin topraklarının büyük bir kısmı verimsiz arazilerden meydana gelmektedir. Kavala bölgesinde tepelikler birbirine çok yakın ve çakıllı olan toprak, element yönünden çok zengindir. Bölgenin yıllık tütün üretimi yaklaşık 272,160 kg (600.000 libre) kadardır. Bu bölgede değişik kalitelere tütün üretilmektedir. En ucuz ürün “başı bağı”dır. Kalitesi düşük ve çoğunlukla yerel pazarlarda tüketilmektedir. Bu ürünün libresi 2 ile 4 peni³³ arasında, bazen de 7 peniye satılmaktadır.³⁴

Pravişta Vadisi'nde yetiştirilen ürün “Demirli” olarak bilinir. Pravişta yakınlarındaki Demirci Köyü bu tütünü bölgede ilk defa ektiği için bu isimle anılır. Vadinin sadece yüksek kısımlarında tütün

²⁷ 1 libre=0,453 kilogram olarak hesaplanmıştır.

²⁸ FO 78/1683.

²⁹ Şemsettin Sami, Kâmûsu'l-A'lâm, C. 5, Tıpkıbasım/Faksimile, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 3704.

³⁰ FO 78/1683.

³¹ 1 acre=0,430 dönüm olarak hesaplanmıştır.

³² FO 78/1683.

³³ Peni=İngiliz Kuruşu (Sterlinin 1/100'üdür).

³⁴ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ekimi yapılabilir. Toprak, demir yönünden Drama'nın toprağından daha fakirdir. Yıllık üretim 771,120 kg (1.700.000 libre) kadardır. Buranın ürünleri "başı bağı" adıyla Avrupa'ya ihraç edilir. Kalitesi düşük, daha az dayanıklı ve koyu yapraklıdır. Bu tütünün her libresi 2 ile 3,5 peni arasında bir fiyata satılmaktadır.³⁵

Kavala bölgesinin hinterlandındaki Sarışaban'ın yıllık üretimi ise, 1,020,600 kg (2.250.000 libre) olup; bunun %7-8'i "başı bağı" türündedir. Bölgenin ova, dağ ve tepelerinde benzer şekilde tütün yetiştirilmektedir. Tepe ve ovada yetiştirilen ürünler "göbek" olarak adlandırılır ve her biri "bohça" adı verilen 13,6 kg - 22,68 kg (30 ile 50 libre) arasında değişen küçük çıkınlar halinde paketlenir.³⁶ Burada yetiştirilen tütün "Sarışaban" adıyla anılır.

Sarışaban bölgesinde üretilen tütünün 13,608–18,144 kilogramının (30 ile 40,000 libre) haricindekiler her yıl Avusturya'ya gönderilir, en iyi kalitedekilerin tamamı İstanbul'a ve ikinci kalitedekiler İzmir ve diğer iç pazarlara gönderilmektedir. Bu tütünün her bir libresinin değeri de 1 ile 4 peni arasında değişmektedir.³⁷ Dağlık bölgelerde yetiştirilen 226,800 (500,000 libre) kilogramlık tütünün neredeyse tamamı Avusturya ve Fransa'ya gönderilir. Bu tütünün türü daha koyu renkte olup; libresi 2,5 ile 4 peni arasında satılmaktadır.³⁸ Kavala ardıl bölgesinin en önemli geçim kaynağı konumundaki tütün üretiminin 1860'lı yıllarda Avrupa pazarına dönük ihracatının tamamı Kavala Limanı'ndan gerçekleşmektedir. Buna karşın iç piyasaya yapılan sevkiyatların tamamı Karaağaç Limanı'ndan yapılmaktadır.³⁹ Bu durum devlet tarafından yapılan bir düzenleme olmalıdır.

Yenice'ye gelince; bu bölgede tütünün ova, tepe(yaka)⁴⁰ ve dağ türlerinin tamamı yetiştirilmektedir.⁴¹ Bölgedeki verilen ismiyle "başı bağı", dağlık alanda yetiştirilen tütünün sadece bir bölümü; "basma" adı verilen tipi daha büyük miktarda yetiştirilmektedir.

³⁵ FO 78/1683.

³⁶ Bohçalar iki sınıfa ayrılırlar. Biri beyaz olup, dokunurken etrafı pamuklu kumaşla sarıldığı için bu ismi alırken; diğeri kenevirle kaplandığı için kenevir adıyla anılır. Bkz.: FO 78/1683.

³⁷ FO 78/1683.

³⁸ FO 78/1683.

³⁹ FO 78/1683.

⁴⁰ Burada tepe(yaka), vadi yamacı ya da dağ eteği şeklinde değerlendirilmelidir.

⁴¹ 19. yüzyılda tütün türünün bölgenin coğrafi şekillerine göre yapılan bu sınıflandırma işlemi Mart 2007 tarihinde bölgede yaptığımız saha araştırması sırasında bölge halkı arasında İskeçe köylerinin sınıflandırılmasında da, bir asır öncesinde olduğu gibi, "ova, yaka ve dağ" şeklinde yapılmaya devam etmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Burada yetiştirilen tütün, “Sarışaban” olarak sınıflandırılan tütün cinsindedir. “Yenice” ismi ise, bu bölgede “altın yaprak” olarak üretilen tütün cinsinin geneline verilen bir addır. Ovalık alanda üretilen yıllık tütün miktarı 1,905,120 (4,200,000 libre) kilogram iken; yüksek dağlık alanlarda üretim miktarı 680,400 kilogramlarda (1,500,000 libre) kalmaktadır.⁴² Bölgede yaptığımız saha araştırmalarından edindiğimiz gözlemlere göre bunun en önemli sebebi; dağlık alanda tütün tarımı yapılabilecek arazinin kısıtlı olmasıdır. Yenice Ovası’nda yetişen ince ürün, İstanbul ve Rusya’ya ve iç piyasada çeşitli yerlere ve özellikle Tuna vilayetine gönderilirken, dağlık alanlarda yetiştirilen mahsulün yaklaşık 226,800 (500,000 libre) kilogramı Avusturya’ya sevk edilmektedir.⁴³ Buna göre 1860’lı yıllarda Avusturya, bölgede yetiştirilen ürünün en önemli dış alıcılarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölgenin Gümülcine ve Sultanyeri taraflarındaki tütün yetiştiriciliğinin geçmişi, Maling’in raporunun yazılışından sadece beş ya da altı yıl öncesine dayanmaktadır. Bu bölgede Drama tipi tütünün yaygın bir üretimi yapılmaktadır. Gümülcine’nin yıllık üretimi yaklaşık 190,512 kg (420,000 libre) civarında olup; libresi 2,5 ile 4 peni arasında fiyatlandırılır. Koyu renkli “basma” tütün olarak nitelendirilen bu tütün genellikle iç piyasada tüketilir.⁴⁴ Sultanyeri’nin 254,016 kg (560,000 libre) dolaylarında gerçekleşen yıllık tütün üretiminin her libresi 2 ile 4 peni arasında fiyatlandırılır. “Başı bağlı” türünde ve renk olarak daha koyu tonlardaki bu ürünün en iyileri İstanbul’a ve özellikle de saray çevresine gönderilmektedir. Bu ürün de, Yenice tütünlerinin tamamıyla birlikte, Karaağaç Limanı’ndan ihraç edilir.⁴⁵

Bütün bunların yanında; 1860’lı yıllarda bölgede yaşayan insanlar tarafından tütünün kıymeti yeni yeni bilinmeye başlanmaktadır. Bunda, bölge halkının tütün üretimiyle tanışmasının henüz yeni olması, tütün üretiminde emek, yani iş gücü ve sermayenin kullanımı ve beraberinde gelen güçlükler, bir ihraç ürünü olarak göreceli değerinin daha yeni yeni anlaşılmaya başlanması gibi sebepler etkili olmuştur.⁴⁶ Gelişen tütün ticareti, gerek iç gerekse dış pazarlarda tütün çeşidine olan talebi doğrudan etkilediği için; bu durum bölgede her yıl yeni toprakların tütün ekimine açılmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak buğday ve pamuk üretimleri ikincil konumda kaldığı gibi, iş ve para yatırımları da daha kârlı

⁴² FO 78/1683.

⁴³ FO 78/1683.

⁴⁴ FO 78/1683.

⁴⁵ FO 78/1683.

⁴⁶ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

olması sebebiyle bu alana doğru kaymaktadır. Ayrıca tütün ekimi diğer ürünler için gerekli olan toprakları kısıtlamadan genişletilebilir konumdadır. Çünkü bölgenin verimli arazisi içerisinde ekilebilir boş ve geniş alanlar mevcuttur.⁴⁷

Drama Sancağı'nda Tütün Sınıfları

Muhtelif yerlerde yetiştirilen tütünler, piyasalarda üretildikleri memleketlerin ve hatta mevkilerin isimleriyle anılırlar.⁴⁸ Bu bölgede yetiştirilen tütün aynı türden ve aynı tohumdan üretilmesine rağmen iki ana sınıfa ayrılır. Birincisi “Drama yaprağı” olarak bilinir, diğeri ise daha meşhur olan “Yenice yaprağı”dır. Drama tipi, daha geniş ve kalın yaprağa sahip ve daha güçlü nikotin kalitesi içerir. Rengi genelde kırmızımsı kahverengidir.⁴⁹ Yenice tipi ise, daha küçük, narin bir yapıya ve daha kaliteli olan çeşitleri zengin sarı renge sahiptir. Bu yüzden “altın yaprak (golden leaf)” olarak bilinir. Hoş bir aroması, kendine özgü hoş bir kokusu vardır ve daha az narkotiktir. Ayrıca, “altın yaprak”lı olarak nitelendirilen bu tütünlerin fiyatı yüksektir. Bu tütünün en kaliteliyi yüksekçe arazilerde yetiştirilmekte olup, bölge içi yıllık üretimdeki payı 272,160 (600,000 libre) kilogram kadardır.⁵⁰ Drama tipi, büyük oranda sancağın batı bölgelerinde yetiştirilir ve Avrupa pazarı özel olarak bu tütünün taliplisidir.⁵¹

Bilinen bu iki tütün çeşidi, satış esnasında kalite olarak alt gruplara ayrılır. Bu ayrımda; üretim kültürü, pazarda biçilen değer ve üretim bölgesi açısından farklılaşmalar önemlidir. Buna göre tütünün yetiştirildiği arazinin bulunduğu yere göre, tütün çeşidinde küçük bölgesel farklılıklar söz konusudur. Buna bağlı olarak bölge içerisinde Yenice ve Drama yörelerinde bile satış fiyatlarında da bir farklılık meydana gelmektedir.

Bu iki seçkin tütün tipinin farklılığı; bölgelerin iklimlerinde görülen değişiklikten ziyade, öncelikle toprağın özelliğinden, üretim ve bakım kültüründen kaynaklanmaktadır. Buna göre bir yerin üretimi; bölgedeki ekim ve yetiştirme uygulamalarına göre farklılıklar gösterebilmektedir. Konsolos Yardımcısı Maling'in gözlemlerine göre; “altın yaprak” tütününün tohumu sancağın batı bölgelerinde ekilebilir ve üretimde başarılı da olunabilir. Buna karşın sadece ilk yıl Yenice tütününe yakın bir ürün elde edilebilir, daha sonraki yıllar farklılık göstererek bu ürünün dejenere olması söz konusudur. Bu değişiklikteki en önemli etken hiç şüphesiz topraktır. Her ne kadar

⁴⁷ FO 78/1683.

⁴⁸ Salih Zeki, age, s. 25.

⁴⁹ FO 78/1683.

⁵⁰ FO 78/1683.

⁵¹ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

bölgenin genelinde toprağın karakteristiği ve çeşidi çok farklılık göstermese de; kuartz minerali ve zengin alüvyal toprak sancağın doğusunda yer alan bu yörenin jeolojik yapısının temelini oluşturmakta ve bu da üretimi olumlu yönde etkilemektedir.⁵²

Bazen de tütünler şekilleri ve cinsleri itibariyle isimler verilebilmektedir. Buna göre tütünlerin bir kısmında kuyruğun birleştiği yerde kulak gibi ufak bir yaprak vardır.⁵³ Buna “kulaklı” ya da “kabakulak tütün” denildiği gibi halk arasında bu tütün “başı bağlı” olarak bilinir. Böyle denilmesinin sebebi ise; tütün yaprakları 15 yaprak bir araya gelecek şekilde kısımlar halinde balya edilir. İğne ile baş kısımlarından bağlandığı için küçük demetler “manoks” olarak nitelenir. Bu yönüyle başı bağlı tütün türü Amerikan el yapımı tütünleriyle benzer.⁵⁴

Bölgede üretilen en iyi yapraklar daha güçlü ve daha dayanıklı dokuya sahip ve koyu kırmızı renk tonundakiler İstanbul pazarı için saklanırlar. Daha az dayanıklı, hafif ve daha açık renkliler Rusya’da pazara çıkarlar. Yarım kilosunun değeri 4,5 peni ile 7,5 peni arasında değişir. Kalite olarak daha düşük kalitede olan “dağ tütünü”, Yenice tütününe göre daha düşük kalitededir. Yıllık 771,120 kg (1.700.000 libre) rekoltesi vardır. Yaprakların yaklaşık yarısı “başı bağlı” olarak işlenir. Diğer yarısı da “basma” olarak bilinen şekilde yani; yaprakların sapsız olarak beraber konulmadığı, birkaç yaprağın bir arada basılı halde bulunduğu şekilde yapılır. “Dağ başı bağlı” ve “basma” olarak her iki tütünün de bir libresinin fiyatı 2,5 ile 6 peni arasında değişecek şekilde Avrupa’ya ihraç edilirler.⁵⁵

Drama Sancağı’nda Tütün Ticareti

19. yüzyılda Kavala şehrinin Müslüman ve gayrimüslim sakinleri daha çok tütün ticaretiyle meşguldü.⁵⁶ Şehirde yaşayan insanların bazıları yetiştirici, bazıları aracı, bazıları da tüccar konumundaydı. Kavala, yerli tüccarlardan başka yabancı tüccarların da çok yoğun uğradığı hatta ikamet ettiği bir Akdeniz sahil kasabasıydı. Sayıları iki bini bulan ve genellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya tebaasından olan bu yabancıların sayısı, özellikle tütün ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde üç bine kadar çıkmaktaydı. Bunların bazıları nakliye işiyle de uğraşmaktaydı. Bu dönemde iç bölgelerdeki Drama ve Pravişta kazalarının yanı sıra Serez bölgesinde bulunan Zihne Kazası da ürünlerini ihraç etmek için Kavala Limanı’na

⁵² FO 78/1683.

⁵³ Salih Zeki, age, s. 26.

⁵⁴ FO 78/1683.

⁵⁵ FO 78/1683.

⁵⁶ FO 295/2.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kullanılmaktaydı.⁵⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere Kavala Limanı, hinterlandında yetiştirilen tütün, pamuk ve tahıllar gibi tarımsal ürünler için bir antrepo görevi gördüğü gibi, aynı zamanda iç bölgelerdeki bu şehirleri dünya ticaret ağına bir şekilde dahil eden çıkış kapısıydı.

Tütün ticaretinin doğası gereği üretici, ürünü bir tüccarla anlaşıp kısa zamanda satamazsa, ürünün elde kalma tehlikesi vardır. Bölgedeki üreticiler bu konuda çoğunlukla aracı kullanmakta ve bazen de satışlar ihracatçı tüccara doğrudan çiftçi tarafından yapılmaktadır. Genellikle alıcılar ağustos ayına kadar, ya doğrudan ya da yerel bir aracı vasıtasıyla çiftçiden bu alımları yapmaktadır. Fakat üretici ile tüccar arasında kontratlar kışın gerçekleşmektedir. Öngörülen ödemenin %5'i avans olarak tüccar tarafından çiftçiye verilmektedir. En iyi kaliteli tütünler genellikle sezonun erken zamanlarında kontrata bağlanır. Dağ tarafında yetişen ürünler genellikle nisan ayına kadar bekletilir. Doğrudan alımlar sadece sezonun ilk zamanlarında gerçekleşir. Daha geç alımlarda hep bir yardım gerekli olur. Bu yardım da aracılardan gelir. Mart ve nisana doğru ihracatçı ya da aracısı çiftçilerin elindeki ürünün kalitesini kontrol eder. Bu işlem daha ürün balya haline getirilmeden yapılır ve kontrolden sonra ödenecek ücret belirlenir. Genelde aracılar erken dönemlerde satıcıyla fiyat anlaşması yapar. Daha sonra bu aracı, ihracatçı alıcı ile kendi arasındaki fiyatı belirler. Aracıya ödenen komisyon miktarları da şöyledir; bir libre ağırlık için Drama tütününde 1 peninin (İngiliz kuruşu) 1/6'sı ödenir. Yenice tütününde ise, 1 peninin yarısı 1/2, ya da 1/3, 1/4'ü komisyon olarak ödenir. Kalan taksitler ürün limanda gemilere yüklenirken ödenir. Taşıma ücreti ise alıcı tarafından karşılanır.⁵⁸

Yenice tütününün en kaliteli olanları birkaç yıl önceden alım için kontrata bağlanır; fakat fiyat, ürün satışa hazır duruma geldiğinde belirlenir. Buna göre özellikle Yenice tütünü gibi pazar talebi yüksek olan ürünün satış garantisinin var olduğu görülür. Bu da, çiftçinin elinde kontratı olduğunda; ona olağanüstü bir durumda bile devlete, ürününü vermeyeceğini söyleyebilme hakkı vermektedir.⁵⁹

Genelde bu bölgede aracılık yapan kişilerin bölgenin küçük tüccar sınıfına mensup oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yabancı, ihracatçı alıcıların bölgede bulunan acenteleri konumundaki aracıları çok etkili kişilerdir. Bu aracı kişiler de genelde Kavala ve Yenice bölgelerindeki yerel küçük Müslüman tüccar sınıfıdır. Aracılık

⁵⁷ FO 78/1683.

⁵⁸ FO 78/1683.

⁵⁹ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

yapan bu Müslüman tüccarlar ne kendi ürettikleri ürünleri için ne de aracılık yaptıkları ürünleri için yeni bir pazar arayışı içerisinde değillerdir. Çünkü yaptıkları bu satışlardan amaçladıkları parayı kazanabilmektedirler.⁶⁰

Bölgede bulunan büyük toprak sahipleri, beyler ve eşraf yerel yönetimle ilişkilerinden dolayı çiftçinin ürününü yıllardan beri geliştirdikleri keyfi fiyatlarla alıp yabancı alıcılara büyük kârlarla satmaktaydılar. Yerel yönetim ve çiftçiyle olan ilişkilerinden dolayı bu kişiler bölgede adeta “monopoli (tekel)” oluşturdukları gibi; bu sayede yabancı tüccarın tek başına üreticiden ürünü doğrudan almasına da engel olabiliyorlardı. Toprak sahibi eşrafın bölgedeki tütün üreticisi üzerinde kurduğu geleneksel ilişkiyi özetleyecek olursak; toprak sahipleri ve onlarla ortak çalışan yereldeki tütün tüccarları üreticilere borç para vererek, bu alacaklarını ya doğrudan hasatın belli bir bölümüne el koyarak ya da üreticinin elindeki ürünü piyasa fiyatının altında satın alarak tahsil etme yoluna gidiyorlardı.⁶¹

Avrupalı ihracatçılar içerisinde; Fransız ve Avusturya Devletleri monopolileri (tekelleri) için alım yapanlar vardı. Bu alıcılar, genellikle Selanik’te yaşayan Yahudi tüccarlardı. Bilindiği gibi kapitülasyonlar sebebiyle dış ticaretle uğraşan gayr-i müslim Osmanlı vatandaşları uzun zamandan beri Avrupalı tüccarlar gibi himaye edilmekte, vergilerde fayda ve imtiyazlar tanıyan beratlardan istifade edebilmektedirler.⁶² Aracılar sağladıkları bu yabancı himayesinden dolayı müthiş bir özgürlüğe de sahiptiler. Buna karşın ekonominin durumuyla ilgili herhangi bir ilgileri yoktu. Sadece kendi işleri ve kazançlarıyla ilgileniyorlardı.⁶³

Bu Yahudi acenteler; yabancı alıcıların kendilerine sağladıkları finansal destek sayesinde de bölgede bulunan eşraf ve beylerle sıkı ilişkiler kurmuşlar ve onlar üzerinde ciddi bir etkiye sahip olmuşlardır. Bu durum, Yahudi acentelerin dışında bağımsız bir tüccarın bölgeden doğrudan alım yapmasını neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Bu Yahudi acenteler beylerle olan ilişkileri sayesinde yabancı alıcılara alımlar noktasında başka bir şans bırakmamaktaydı. Sonuç olarak Fransız ve Avusturyalı ithalatçılar bazen çok kötü ya da düşük kalitede tütünü pazardaki fiyata oranla gereğinden fazla bir fiyatla almak zorunda kalabiliyorlardı. Bu hususta şikâyet edebilecekleri bir yerleri yoktu. Bu nedenle ürünü mecburen

⁶⁰ FO 78/1683.

⁶¹ FO 78/1683.

⁶² Geniş bilgi için bkz.: Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler, 2. Baskı, Ankara 1998.

⁶³ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

alıyorlardı. Bir süredir İngiliz tüccarlar da, beylerle aracılar arasında kurulmuş olan bu ilişki ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan fiyat farklarına razı olmaktan başka bir seçeneğe sahip değillerdi.⁶⁴

Ürün genellikle nisan ile eylül ayları arasında en yakın limana götürülürdü. Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütün, dağ yollarından at ve katır sırtlarına balyalar halinde paketlenmiş olarak getirilirdi. Ürün bu at ve katırlara genellikle 100 kilo ya da 150 kiloluk ağırlıklar halinde yükleniyordu. Ovada, denize yakın olan yerlerde yetiştirilen Yenice tütünü ise; Karaağaç Limanı'na at arabalarıyla çok daha kolay ulaştırılabilmekteydi.⁶⁵

Tütünün bölgeden ihracında karşılaşılan en önemli güçlüklerden biri de ürünün depolanması meselesiydi. Kavala'daki hanlar, otellerin boş odaları ve bahçeleri uzun yıllar buradan ihraç edilecek tütünlerin depoları olarak kılılandı. Yani limanın çevresinde tütünleri koymak için başka bir mağaza ve tütünü muhafaza etmek için büyük depolar yoktu. Bu kadar narin bir ürünün saklanması ve korunması için uygun ortamların kuru ve yağmurun engellendiği yerler olması gerekiyordu. İhtiyaca cevap vermek amacıyla yeni yeni depolar ve mağazalar inşa edilmeye başlandı. Fakat bunların kiralari da son derece yüksekti. Bu yeni yapılan, çok geniş ve güzel olan depolardan bir tanesi, Selanik'te İngiltere'ye ihracat yapan büyük bir tüccar ailesi olan "Selanikli Abbott Kardeşler"e aittir. Onların inşa ettirdiği depo yaklaşık 3065.7 m² (33,000 ayak kare)⁶⁶ lik bir alanı kaplamaktadır. Bu da 36,000 balya tütünün fermentasyonu, preslenmesi ve paketlenmesi için gerekli alan ve ekipmanı sağlayarak depolanmasını mümkün kılmaktaydı. Abbott Kardeşlerin bu depo için yaklaşık 15,000 sterlin harcadıkları tahmin edilmektedir.⁶⁷

Tütün balyaları, gönderilecekleri limandaki depolara getirildiğinde belli bir düzen içerisinde tahta bir zemine yerleştirilir ve bir ay içerisinde belli aralıklarla ters-yüz edilerek çevrilmektedir. Genellikle 4-5 gün süren bu işlem tütüne zarar gelmesini önlemek ve tütünü nemden korumak için yapılmaktadır. Depoların çok kuru olduğu bazı zamanlar da tahta zemin su ile ıslatılır. Daha sonra kıl bezlerle balyaların dışı sarılarak paketlenir ki bu işlem yaprakların kenarlarının kırılmasını engeller ve böylece balyalar gönderilmeye hazır hale gelir. Gönderme işleminde önce alttakiler alınır yeni gelenler onların yerine konulur. Bu işleme "terletme" denir. Terletme işi başta olmak üzere "dizme, sıralama ve bastırma" aşağı yukarı

⁶⁴ FO 78/1683.

⁶⁵ FO 78/1683.

⁶⁶ 1 ayak kare=0,0929 m² olarak hesaplanmıştır.

⁶⁷ FO 78/1683; FO 295/2.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

temmuza kadar tüccarları meşgul eder. Tütünün ihraç edilebilecek hale gelebilmesi için tütünlerin ekim zamanı olan mart ayından gelecek yılın temmuz ayına kadar yani toplam 18 ay gereklidir. Bu süreye ihracatın gecikmesi de eklenirse bu zaman dilimi 18–19 ay bulabilir. Bu tarihten sonra ancak İngiltere'deki pazarda tütün görücüye çıkabilir.⁶⁸

İngiltere'yle yapılan ticarete tütün balyaları; ortalama 57–58 kilogram (127 libre) ağırlığında ve yaklaşık 1,82–2,13 m. (6–7 kübik adım) büyüklüğünde olmaktadır. Bununla birlikte bazı zamanlarda yapılan ihracatta bazı balyaların ağırlığı 204–205 (450 libre) kilogramı bulabilmekteydi. Fransa ve Avusturya'ya gönderilen tütün balyalarının ağırlıkları ise 49–50 (110 libre) kilogramı geçmezdi. Osmanlı iç pazarına yapılan sevkıyatta ise balyaların ağırlıkları 45–90 (100–200 libre) kilogram arasındadır. Bununla birlikte iyi kalite Yenice tütünü 13–22,5 (30–50 libre) kilogramlık bohçalarla gönderilmekteydi.⁶⁹

Tütün kalitesini etkileyen etkenlerin başında paketleme işlemi gelmektedir. İngiltere'yle yapılan ticaretin ilk yıllarında tütünün paketlenişi Batı Hindistan ya da Amerikan tarzında ve tahtalar arasında minimum ağırlığı yaklaşık 136 kilogram (300 libre) olacak şekilde yapılmaktaydı. Bu paketleme işi o günün İngiltere gümrüklerine uygun tarzıdır. Bu paketleme tarzı 1851'de İngiliz hükümeti ve hazine bakanlığının çıkardığı yeni bir kararla sona ermiştir. Bu kararın içeriği; Türkiye'den gelen tütünün Batı Hindistan tütünleri gibi paketlenmemesi yönündedir. Drama bölgesinde yetiştirilen tütünde Amerikan tütünündeki kalın damarlı yapraklar görülmediği gibi, paketleme işleminde tütün yaprağından bu damarlar çıkarılmaya da çalışılmaz.⁷⁰

Tütünün üreticinin elinden gemiye yüklenme zamanına kadar geçirdiği evreler şöyledir: üretildiği yerden taşınma – aracılık – hamallık - sıkıştırma ücreti – paketleme – tartılma – gümrükleme – depolama - komisyon. Bütün bu işlemler için Drama tütününün her bir libresinden 1,5–3 peni, Yenice tütününe ise 4 ile 6 peni arasında bir ücret alınmaktadır. Bu hesaplama da kilo kaybı gözetilmeden yapılmıştır. Özellikle kurutma sırasında %2 ile %5 arasında bir kilo kaybı söz konusudur. Sınıflandırma ve sıralama sırasında ise bazı yıllarda %10 ile %20, özellikle de geri gönderilen tütünde %30–40

⁶⁸ FO 78/1683.

⁶⁹ FO 78/1683.

⁷⁰ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ağırlık kaybı görülür. Avrupa’da kabul görmeyen ve geri gönderilen bu tütün büyük oranda Mısır’da tüketilmektedir.⁷¹

Tütünden alınan 1/10 oranındaki öşür de dahil ürünün tüm mali giderleri daha çok üreticinin üzerine yükleniyordu. Bu ücretler o günün şartlarında bazen mal bazen de para olarak o günün geçerli kurundan alınmaktaydı. Bundan başka devlet dışarıya giden üründen %5 ve iç piyasada tüketilen üründen de %12 oranında vergi almaktaydı.⁷²

Osmanlı Devleti 1853’de tütün için her bir okkaya bir kuruş şeklinde yeni bir vergi getirdi. Bu yeni vergi “ruhsatçık” olarak ya da “tüketim vergisi” adıyla alınmaya başlandı. Ruhsatçık vergisi tütünün her bir libresi için 1 peninin 7/10’u oranında ödenmekteydi. Getirilen bu vergi düzenlemesine göre; Drama tütününü için 1 libre 1/7 ya da 1/10 peni; Yenice tütününü için ise her bir libre için 3 kuruş ya da 2 peni ruhsatçık alınmaya başlandı. Osmanlı hükümeti bu vergiyi uygulamaya çalışmışsa da imzalanan ticaret anlaşmaları sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yabancı temsilciler başarılı bir şekilde bu uygulamaya karşı çıkabilmişlerdir. Bu anlaşmalar dolayısıyla uygulama sadece Osmanlı topraklarında tüketilen ürün için gerçekleştirilebildi. Yani bu demek oluyordu ki, yabancı bir tüccar ülke içerisinde yapılacak olan mal sevkıyatında Osmanlı topraklarında yaptığı ticarete alınan %12’ye ruhsatçık oranını da eklemiş oldu. Bundan başka tüccar, perakende ticaret için %2 oranında vergi ödemekteydi ki buna da “ihtisap” deniliyordu.⁷³

Drama Sancağı’nın dışa açılan kapısı konumundaki Kavala Limanı’ndan ihraç edilen tütün miktarı ve değerleri (kuruş-sterlin) bağlamında Maling’in raporuna eklediği on beş yıllık bir dönemi kapsayan veriler bize bölgenin tütün ticaretinin ve bu ticaretin bölge üzerindeki tesirlerinin aydınlatılması noktasında önemli ipuçları vermektedir.

⁷¹ FO 78/1683.

⁷² FO 78/1683.

⁷³ FO 78/1683.

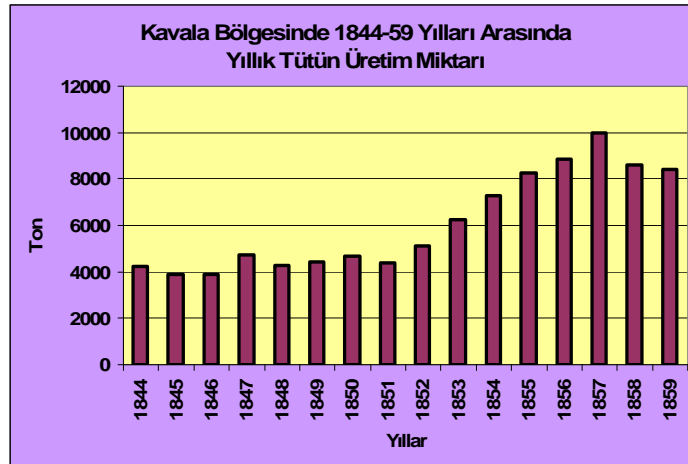
Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Tablo 1. Kavala Bölgesinde 1844–1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.

ıllar	on	ıllar	on
844	223	852	103
845	892	853	237
846	905	854	258
847	722	855	278
848	287	856	845
849	445	857	979
850	649	858	618
851	400	859	392

Kaynak: FO. 78/1683.

Grafik 1. Kavala Bölgesinde 1844–1859 Yılları Arasında Yıllık Tütün Üretim Miktarı.

Yukarıdaki tablo ve grafikte (Tablo-Grafik 1) Kavala bölgesinde 1844–1859 yılları arasındaki 15 yıllık dönemi kapsayan tütün üretimi gösterilmektedir. Bölgenin tarımsal arazisinden yıllık ortalama üretilen tütün yaklaşık 8165 ton (18,000,000 libre)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

civarındadır.⁷⁴ Tablodan da izleneceği gibi; 1844'den 1859 yıllarına gelene kadar tütün üretim oranı geçen on beş yıl içinde iki katından daha fazla artış göstermiştir. 1844 yılında 4223 ton olan yıllık üretim bir yıl sonra 331 tonluk bir düşüşle 3892 tona gerilemiştir. 1846 yılında ise; 13,608 kilogramlık da olsa önceki yıla nazaran bir yükselişten bahsetmek mümkündür. 1847 yılına gelindiğinde tütün üretiminin 817 tonluk bir sıçrayışla 1844 yılı üretimini bile geride bıraktığı gözlenmektedir. 1847 yılında başlayan bu yükselişten sonra üretimdeki ikinci önemli yükselme 5103 ton ile 1852 yılında gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda 1857'de 9979 ton ile tabloda pigme yapan seviyeye kadar istikrarlı bir yükseliş söz konusudur. Sonraki iki yılda ise üretimde bir düşüşün başladığı görülmektedir. Bölgenin 1844–59 yılları arasındaki tütün üretiminde gerçekleşen bu dalgalanmaların nedenleri kesin olarak bilinmemekle birlikte; tütün üretiminin sancağın tamamına yayılışının tarihinin henüz yirmi yılı geçmemiş olması, dolayısıyla bölgede tütünün deneme aşamasında olan bazı yerlerinde kalitesinde meydana gelen düşme, kuraklık ve kuraklıktan dolayı üreticilerin topraklarını boş bırakmaları bu durumu açıklayıcı sebepler olabilir. Bunun yanında 1853-56 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı'nın da bölgedeki etkisi görmezlikten gelinemez. Çünkü tütün yetiştiriciliği başta da belirtildiği gibi, fazlasıyla insan emeği gerektiren bir uğraşıdır. Savaş sebebiyle erkek nüfusun askere alınmış olması tütün üretimi üzerinde olumsuz bir etki yapmış olabilir.

Kavala'dan 1848–59 yılları arasında ihraç edilen tütün miktarlarını gösteren Tablo 2 ve Grafik 2'ye baktığımızda ise; bu yıllarda 53,880 ton ile Osmanlı iç pazarının en büyük alıcı konumunda olduğu görülmektedir. Dış pazar açısından ülkeler arasında bir sıralama yapıldığında ise ilk sırada 6219 ton ile Fransa, daha sonrasında 4,649.4 ton ile İngiltere ve 4,015.4 ton ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gelmektedir. 1,692 ton ile Rusya, 1,186 ton ile Yunanistan ve 689 ton ile Sardunya tütün ihraç edilen ülkeler sıralamasında son üçü oluşturmaktadır.

Tablo 2. 1848–59 Yılları Arasında Kavala Limanından İhraç Edilen Tütünün Ülkelere Göre Toplamdaki Dağılımı.

Ülkeler	İhraç Edilen Tütün Miktarları (Ton)
Osmanlı İç Pazarı	53,880
Fransa	6,219
İngiltere	4,649.4

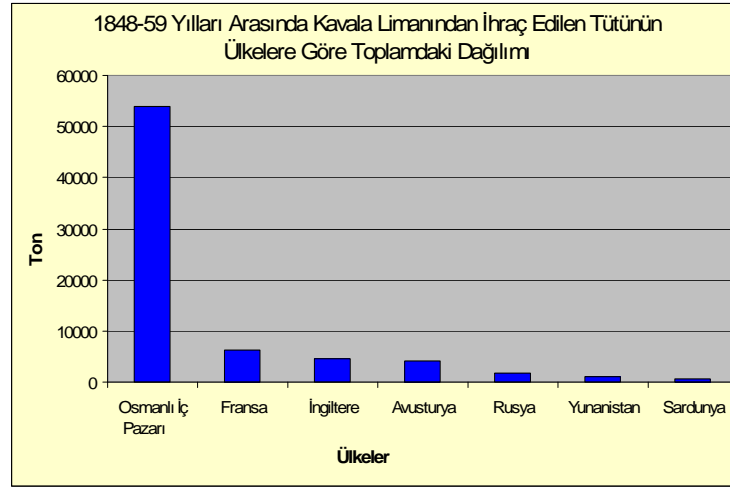
⁷⁴ FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Avusturya	4,015.4
Rusya	1,692
Yunanistan	1,186
Sardunya	689
Toplam	72330,8

Kaynak: FO. 78/1683.

Grafik 2. 1848–59 Yılları Arasında Kavala Limanından İhraç Edilen Tütünün Ülkelere Göre Toplamdaki Dağılımı.

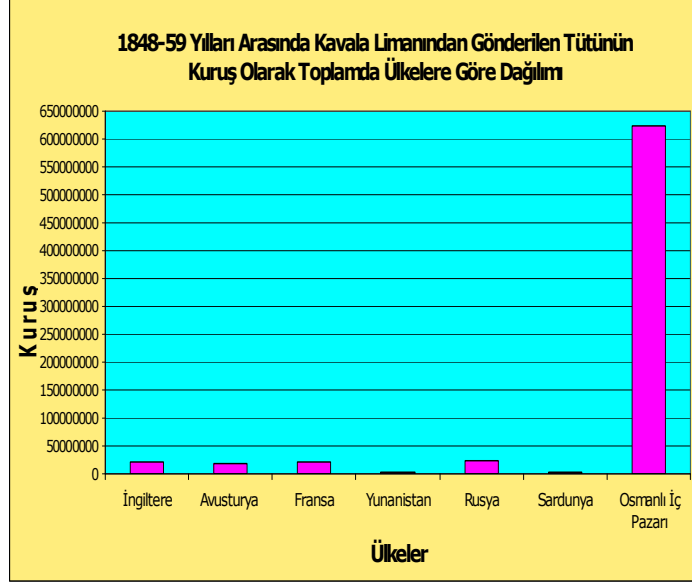
Tablo 3. 1848–59 Yılları Arasında Kavala Limanından Gönderilen Tütünün Kuruş Olarak Toplamda Ülkelere Göre Toplamdaki Dağılımı.

Ülkeler	İhraç Edilen Tütünün Değeri (Kuruş)
Sardunya*	2,356,570
Yunanistan	3,354,294
Rusya	23,899,200
İngiltere	22,297,646
Fransa	20,464,216
Avusturya	18,510,010
Osmanlı İç Pazarı	622,650,000
Toplam	713,531,886

* Bu dönemde Sardunya, Savoia hanedanlığı tarafından krallıkla yönetilmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Grafik 3. 1848–59 Yılları Arasında Kavala Limanından Gönderilen Tütünün Kuruş Olarak Toplamda Ükelere Göre Dağılımı.

Tablo 3’deki verileri incelediğimizde Kavala’dan gönderilen tütünün en önemli alıcısının Osmanlı iç piyasası, yani İstanbul başta olmak üzere İzmir ve diğer Anadolu kentlerinin olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Bu ticaretin dış Pazar açısından ülkelere göre dağılımı ise sırasıyla Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Yunanistan ve Sardunya şeklindedir. Tütün ekiminin bölgede çok daha yeni oluşu ve iç piyasadaki gelen taleplerin karşılanması önceliği ürünün dış pazardaki konumuna da yansımıştır. Bu anlamda sancağın her tarafında üretimi yaygınlaşmaya başlayan tütünün, bu yıllarda dış piyasalarda kentine pazar oluşturma yolunda ilerlemekte olduğu gözlenmektedir.

Maling’in özel kaynaklardan bir araya getirdiği ve raporuna eklediği Tablo 4’de İngiltere ile yapılan ticaretin ayrıntılı detaylarını görmek mümkündür. Buna göre; 1849 yılında İngiltere 50 balya tütün satın almış ve bu balyaların ağırlıkları 2300 okka(6440 libre)dir. Bu bilgilerden hareketle her bir balyanın ağırlığı ortalama 46 okka ya da kilogram olarak yaklaşık 59,018 kilograma karşılık gelmektedir. Balyaların gemiye girişlerinde alınan duhuliye ücreti ise; her bir okka için 3 kuruş ve libre için de 2 ¼ penidir. Balyaların fatura değerlerine gelince 50 balya 6900 kuruş(63 sterlin)tur. Bu bilgiye göre 1849 yılında her bir tütün balyası İngiltere’ye 138 kuruşa ihraç edilmektedir. Sterlin olarak bir balyanın fatura değeri 1,26 sterline

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

denk gelmektedir. Buna göre para değişim kurları açısından 1852 yılına kadar 1sterlin, yaklaşık 110 kuruşa karşılık gelmektedir.⁷⁵

Tablo 4. Maling'in Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki tütün ticaretinin ayrıntılarını gösteren ve raporuna eklediği bir tablo.

Yıllar	Tütün Miktarı			Gemiye girişte alınan ortalama (duhuliye) ücreti		Her bir sterlinin değişim oranı (Kur)	Fatura Değeri	
	Balya	Ağırlık		Her bir okka fiyatı (Kuruş)	Her bir libre fiyatı (Peni)		Kuruş	Sterlin
		Okka	Libre					
1849	50	2300	6440	3	2 ¼	110	6900	63
1850	3800	174800	489440	3	2 ¼	"	510000	4636
1851	3900	179400	502320	3	2 ¼	"	528000	4800
1852	5610	258060	722568	3 ½	2 ½	115	893600	7762
1853	10192	466500	1304570	4 ¾	3 ½	"	2189200	19036
1854	21340	985270	2731520	3 ¾	2 ¾	120	3814790	31789
1855	1300	59800	167120	4	2 ¾	"	239200	1993
1856	8971	412666	1155465	6 ¾	5	"	2882760	24023
1857	15285	773110	2164708	11 ½	8	"	8827920	73566
1858	4074	242850	679480	7	4 ¾	125	1700000	13600
1859	1056	106086	297040	6 ¾	4 ½	126	707616	5616

Kaynak: FO 78/1683; FO 295/2.

Tabloyu incelemeye devam edersek; 1849 yılından hemen bir yıl sonra İngiltere'nin tütün alımında dikkatlerden kaçmayan bir yükselme göze çarpmaktadır. Buna göre önceki yıldaki alımının 76 katı fazlası bir miktar olan 3,800 balya tütün alımı yaptığı görülmektedir. Elimizde bu yükselişin sebebini açıklamamıza yardımcı olabilecek veri bulunmamakla birlikte; 1849 yılında sadece 63 sterlinlik bir ödemeye 50 balya gibi örnek sayılabilecek oranda tütün alımının İngiliz pazarlarında çok büyük talep gördüğü ve ertesi yıl piyasadaki bu talebe karşılık büyük bir alım yaptığı söylenebilir. Nitekim 1850'deki alımla başlayan bu yükseliş istikrarlı bir şekilde belli oranlarda katlanarak 1854 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 1854 yılında yapılan alım, 1850'deki alımın 5 katı oranındadır. Kırım Savaşı'nın devam ettiği 1855 yılında ise ciddi bir düşüş yaşanırken sonraki iki yılda nispeten bir artış söz konusu olmuşsa da; asla 1854 alımındaki balya sayısına yetişememiştir.

⁷⁵ 1852 yılından itibaren kur 115'e, 1854'de 120'ye, 1858'de 125'e ve 1859 yılında 126'ya yükselmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı gibi, bu yıllarda kuruş İngiliz lirası karşısında değer kaybetmektedir. FO 78/1683.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Sonuç

Tütün XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından biridir. Çok küçük tarım arazilerinde bile üreticiye önemli kazanç sağlayacak kadar tütün yetiştirilebildiği için çok kârlı bir üründür. Kavala bölgesinin tütün ziraatı ve ticareti üzerine Konsolos yardımcısı Maling'in verdiği bilgiler ışığında; tütün üretimi Drama bölgesinde yaşayan insanların tartışılmaz en önemli geçim kaynağıdır. Üretim açısından yirmi yılı aşmayan bir geçmişe sahip olan ve yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan tütünle birlikte bölgede yaşayan insanların refah durumlarında da bir iyileşmenin olduğu tahmin edilebilir. Nitekim bu tespiti doğrulayan sancağın genel durumu hakkında bir diğer Konsolos yardımcısı Gregoriadis tarafından kaleme alınan başka bir raporda da, bölgede yaşayan insanların gelir seviyesinin ortalamanın üzerinde olduğuna dikkat çekilmektedir.⁷⁶ Bu durumun sebepleri arasında; bölgeye tütün üretiminin girmesini ve yabancı tütün tüccarlarının sancakta yaşayan halkın “modernleşmesi”ndeki tesirlerini göstermektedir. Gerçekten de Drama Sancağı'na gelen tütün tüccarları özellikle Kavala gibi deniz kıyısında kalan şehirlerdeki insanların yaşam şekli üzerinde etkili olmuşlardır. Şunu da belirtmek gerekir ki; bu tüccarlar Drama Sancağı'nda tütün üretimiyle uğraşan köyleri düzenli olarak ziyaret etmelerine rağmen; onların “modernleştirici” tesirlerinin bölgenin her tarafına, özellikle de iç kesimlerine kadar ulaşamadığı da bir gerçektir.

Bölgede yapılan tütün yetiştiriciliği sayesinde altı ile sekiz ay boyunca on beş binden fazla emekçinin istihdamı sağlanmaktadır. Tütün üretimine gündelikçi, baskıcı, taşıyıcı gibi iş kollarında katılımı gerçekleşen bu insanların günlük kazançları da 5 ile 25 kuruş arasında değişen bir ücrete tekabül etmektedir. Bu ücret o yıllar açısından iyi bir kazanç sayılabilir. Üretici çiftçiden ziyade, bir anlamda bağlantılarını pazarlayan aracı ve simsar taifesinin kârlı çıktığı bu ürün; bölgede dağ, ova ve tepe gibi yetiştirildiği coğrafi mekâna bağlı bir isimlendirmelerle anılmaktadır. Bununla birlikte bölgede tütünün Drama ve Yenice adlarıyla iki türünün ziraatı yapılmaktadır. Ayrıca “basma”, “başı bağlı”, “altın yaprak” gibi bölgesel ve daha dar anlamda yöresel isimlendirmeler de görülmektedir.

Üretiminden pazara ulaşana değin çok uzun bir zaman ve emek isteyen tütünün bölge halkı arasında “gelir getiren sarı lira” olarak keşfedilmesi çok uzun sürmemiştir. Geniş toprakların sahibi konumundaki bölge eşrafı ve onlarla ortak çalışan yereldeki tütün tüccarları⁷⁷ tütün üreticisi üzerinde borç para vererek ekonomik baskı

⁷⁶ FO 195/2111.

⁷⁷ Kendisi Drama-Sarışaban kazası 1883 yılı doğumlu olan Kobakizade İsmail Hakkı Kavala ve Drama bölgesinde tütün ticaretiyle meşgul olmuş bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kurarken; alacaklarını da doğrudan hasatın belli bir bölümüne el koymak ya da üreticinin elindeki ürünü piyasa fiyatının altında satın almak suretiyle tahsil ediyorlardı. Bu üretim ilişkileri içerisinde kaybeden taraf her seferinde üretici olmaktadır. Devlet ise bu süreçte hazinenin gelirlerini arttırmak amacıyla tütüne yeni ek vergiler koymak suretiyle katılmaktaydı. Daha sonraki süreçte tütün, Osmanlı maliyesinin iflası sonucu kurulacak olan ve sömürü noktasında adeta tüccar ve aracının yerini alan Reji Şirketi'nin üretici üzerinde uyguladığı baskılar karşısında "kaçakçılık" şeklinde ortaya çıkan sosyal tepkiyle birlikte anılan ürün olacaktır. Sosyal tepkinin aracı konumundaki tütünün bundan sonraki macerası elbette başka bir çalışmanın konusudur.

KAYNAKÇA

- BAĞIŞ Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, 2. Baskı, Ankara 1998.
- BLUHM Detlef, **Colombus'tan Davidoff'a Tütün ve Kültür**, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.
- DOĞRUEL Fatma -A. Suut, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- EMECEN Feridun, "Drama", **DİA**, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 525-528.
- KOBAKİZADE İSMAİL HAKKI, **Bir Mübadilin Hatıraları**, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2009.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 10-11'den ayrı basım, İstanbul 1983, s. 151-166.
- SCHİVELBUSCH Wolfgang, **Keyif Verici Maddelerin Tarihi Cennet, Tat ve Mantık**, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.
- YILMAZ Fehmi, "Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde", (Ed. Emine Gürsoy Naskali), **Tütün Kitabı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 3-16.

tüccardır. 1924 yılında gerçekleşen mübadele ile Samsun'a yerleşen tütün tüccarı Kobakizade İsmail Hakkı'nın hayatı ve hatıraları, Drama bölgesi ve yaşadığı dönemin doğası hakkında araştırmacılara çok değerli bilgiler sunmaktadır. Bkz.: Kobakizade İsmail Hakkı, **Bir Mübadilin Hatıraları**, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2009.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

_____, "Tütünün Macerası II", **Tombak**, S. 34, (Ekim 2000),
s. 24–30.

SALİH ZEKİ, **Türkiye'de Tütün**, İstanbul 1928.

Selanik Vilayeti Salnamesi, Selanik 1324.

ŞEMSETTİN SAMİ, **Kâmûsu'l-A'lâm**, C. 5, Tıpkıbasım/Faksimile,
Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 3704.

ÜNAL Metin, "Tütünün Dört Yüz Yılı", (Ed. Emine Gürsoy Naskali),
Tütün Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 17–33.

Arşiv Belgeleri:

FO 78/1683; FO 195/2111.

FO. 294/7; FO 295/2.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*